

*Лемак О. В.,
здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ПРАВО НА ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ СУД І ВЕРХОВЕНСТВО КОНСТИТУЦІЇ

Анотація. Виходячи із доктрини конституціоналізму, у статті розкривається сутність змісту права на встановлений законом суд у структурі права на судовий захист. Право на встановлений законом суд розкривається з точки зору утворення, реорганізації та ліквідації судів, належної їх компетенції, а також вимоги належного судді, яка би не суперечила конфлікту інтересів при здійсненні правосуддя.

Ключові слова: верховенство конституції, встановлений законом суд, конституціоналізм, належний суд, правосуддя.

Постановка проблеми. Продовження судово-правової реформи, свідченням чого є попереднє схвалення Верховною Радою України проекту закону № 2522а про внесення змін до Конституції України [1] з позитивним висновком Конституційного Суду України [4], має важливе значення для розвитку національної правової системи України. Невід'ємною складовою цієї реформи є належне забезпечення діяльності судової влади. У цьому контексті держава покликана виконувати позитивні обов'язки щодо забезпечення діяльності законних і незалежних судів.

Поняття законних або встановлених законом судів ще не було предметом комплексного аналізу вітчизняних вчених. З цього питання є окремі дослідження Є. Захарова, М. Козюбри, І. Коліушка, Р. Куйбіди, М. Савчина, Е. Трегуб, С. Шевчука, О. Ярмиша та інших. Тому існує актуальність дослідження цієї проблеми.

Метаю статті є комплексне дослідження сутності змісту права на встановлений законом суд виходячи із доктрини конституціоналізму, зокрема, верховенства конституції. Право на законний суд буде проаналізовано, виходячи із структури права на судовий захист та вимог належного судді у процесі.

Виклад основного матеріалу.

1. Структура права на судовий захист та право на законний суд. У структурі права на судовий захист, виходячи із інституціонального і процедурного аспекту цього права, необхідно визначити статус та порядок діяльності органу влади, з чого можна зробити висновок про те, що він може на засадах нейтральності і до вимог належного процедури забезпечити захист у рівних масштабах однаковою мірою незалежно від статусу учасників процесів, і насамперед його сторін.

Згідно з частиною другою статті 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами і делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. У цьому відношенні вітчизняна Конституція є малослівною на відміну від деяких конституцій зарубіжних країн, які містять пряму заборону щодо функціонування надзвичайних чи особливих судів. Така заборона є зрозумілою, оскільки відправлення правосуддя не може здійснюватися у якомусь надзвичайному режимі, щодо окремих категорій осіб чи в особливому порядку, оскільки це підриває сутність змісту самого правосуддя.

Згідно з положеннями статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) і європейських стандартів «суд має бути встановлений законом» і «судочинство в демократичному суспільстві мусить залежати не від розсуду виконавчої влади, а має регламентуватися законом, джерелом якого є парламент».

Водночас не слід плутати особливі суди із спеціалізованими судами, оскільки останні створюються з метою більш фахового і ґрунтованого вирішення окремих категорій спорів. На це насамперед впливає демографічний, географічний, економічних фактор та стан спеціалізації юридичної професії кожної країни. У залежності від масштабів та ступеня диференціації в національній правовій системі можуть виникнути цілком обґрунтовані підстави для запровадження спеціалізованих судів. Зокрема, еволюція судової системи України розпочалася спочатку із виділення господарської юрисдикції, а пізніше – адміністративної юрисдикції. Натомість цивільна і кримінальна спеціалізація майже завжди існувала, оскільки вона характеризувала раніше внутрішню спеціалізацію судової системи.

Право на розгляд справи означає право особи звернутися до суду та право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому, особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя. Перешкоди у доступі до правосуддя можуть виникати як через особливості внутрішнього процесуального законодавства, так і через передбачені матеріальним правом обмеження [7, с. 17].

Для забезпечення судового захисту Конституція у статті 124 встановила принципи здійснення правосуддя виключно судами, неприпустимості делегування функцій судів та їх привласнення іншими органами чи посадовими особами та визначила юрисдикцію судів. Зазначені принципи забезпечують здійснення конституційного права на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 64 Конституції) [6]. Обмеження права на доступ до правосуддя лише можливий, зважаючи на специфіку певних правовідносин, зокрема, забезпечення дисципліни на публічній службі, військовослужбовців чи працівників правоохоронних органів. Однак це ніяким чином не можна характеризувати як неможливість оскарження дій посадових осіб з міркувань забезпечення дисципліни чи особливостей проходження державної чи військової служби тощо.

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України встановлення Конституцією та законами України певних кваліфікаційних вимог не порушує конституційного принципу рівності (стаття 24), адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам, мають право займати відповідні посади. Визначені законом кваліфікаційні вимоги повинні відповідати положенням частини другої статті 24 Основного Закону [5].

В Україні в якості судових установ діють Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Між Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції існує функціональний зв'язок, оскільки Конституційний Суд за поданням Верховного суду України здійснює перевірку конституційності правових актів, що підлягають застосуванню при вирішенні конкретної справи (інцидентний конституційний контроль).

Конституція України встановлює вимогу здійснення правосуддя законними і належними судами (статті 124, 125, 127, частина друга статті 129). Згідно з ними розгляд справ у суді здійснюється суддями. Згідно з Конституцією правосуддя здійснюється лише професійними суддями та представниками народу – народними засідателями і присяжними, – які призначаються у встановленому законом порядку. Неприпустимість здійснення функцій судової влади іншими органами, окрім судів, є основою принципу законного суду. У Конституції визначено мінімальні вимоги до кандидатів на посаду судді та основні вимоги до процедури формування суддівського корпусу. В Україні існує багатоступінчаста система призначення суддів на посаду та просування судді по кар'єрній драбині, яка залежить від стажу роботи на посаду судді та його спеціалізації (стаття 127).

2. Сутність змісту поняття «належний суд» як елемент законного суду. Поняття «належний суд» охоплює компетенцію суду, згідно з якою суд наділяється повноваженнями вирішувати певні категорії спорів і вирішувати їх по суті [9, с. 313]. Як зазначає С. Шевчук, згідно з прецедентним правом Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) суд повинен мати необхідну юрисдикцію для розгляду всіх аспектів цивільного позову чи кримінального обвинувачення, включаючи питання права і факту. Тоді може виникнути питання щодо доступу до судового захисту, якщо судова компетенція обмежується численними імунітетами та винятками [8, с. 266].

Відповідно до прецедентного права ЄСПЛ «право на доступ до правосуддя не може бути обмежено таким чином або до такого ступеня, що сама його сутність виявиться зачепленою; насамкінець, ці обмеження будуть відповідати частині першій статті 6 ЄКПЛ за умови, що вони мають законну мету і що існує розумна розмірність між використовуваними засобами і покладеною метою» [13, para. 36].

У справі *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece* [14] ЄСПЛ розглядав питання відповідності частині першій статті 6 ЄКПЛ прийняття грецьким парламентом закону, який передбачав проведення перемовин про переукладання концесійних контрактів на розвідку та видобуток нафти і газу, а також у своїй статті 12 містив окреме положення про визнання недійсними всіх контрактів, укладених під час режиму «Чорних полковників», включаючи арбітражні застереження, а загальні суди позбавлялися юрисдикції щодо таких контрактів, а вже винесені арбітражні рішення визнавалися недійсними або такими, що не підлягають виконанню. З цього приводу ЄСПЛ висловився так:

«49... Вимога справедливості застосовується до провадження у всій його цілісності, вона не обмежується слуханнями між сторонами справи. Не може бути сумніву, що в даній справі вигляд справедливості зовні було збережено, і заявники справді не скаржились на відсутність достатніх умов для підготовки їхньої справи.

Принцип верховенства права та поняття справедливого судового розгляду, визначене у статті 6, унеможливають будь-яке втручання з боку законодавства у здійснення правосуддя, що має на меті вплинути на судові рішення спору. Формування частин 1 та 2 статті 12 Закону, взяті разом, практично унеможливили будь-який суттєвий розгляд справи касаційним судом. Позаяк

конституційність цих частин була визнана касаційним судом, відповідне рішення у цій справі стало невідворотним.

50. Таким чином, держава порушила право заявників на справедливий судовий розгляд відповідно до частини першої статті 6 через втручання у спосіб, що був вирішальним для забезпечення безпосереднього результату провадження, в якому вона була стороною, на свою користь. Отже, мало місце порушення цього положення».

ЄСПЛ право на доступ до судового розгляду не розглядає як абсолютне. Згідно з доктриною обмежень на право доступу до суду [10] (*Ashingdane v. The United Kingdom*) і відповідно до цілей частини першої статті 6 ЄКПЛ такі мають переслідувати правомірну мету і не порушувати саму сутність цього права. Відповідні принципи ЄСПЛ згодом у справі *Fayed v. The United Kingdom* виклав наступним чином [11]:

а) право на доступ до суду, гарантоване частиною першою статті 6, не є абсолютним і може бути обмежене. Це дозволяє сама суть цього права, позаяк право на доступ до суду «за своєю природою вимагає регулювання державою – регулювання, що може різнитися залежно від часу та місця і відповідно до потреб і ресурсів суспільства та особи»;

б) при встановленні таких обмежень Договірні держави користуються певною свободою розсуду, однак, остаточне вирішення того, чи було дотримано вимог Конвенції залишається за Судом. Він має впевнитися, що встановлені обмеження не порушують чи зменшують доступ, що залишився особі таким чином, що завдають шкоду самій суті права»;

в) більше того, обмеження не буде сумісним із частиною першою статті 6, якщо воно не має правомірної мети і коли відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими засобами та поставленою метою [8, с. 266].

Під терміном «належний суд» також мається на увазі певний склад суду, який має відповідати вимогам верховенства права. Така вимога визначається з метою забезпечення розгляду справи неупередженим складом суду та регулювання інституту відводу судді, щодо якого виникають обгрунтовані сумніви щодо незалежності і безсторонності. Склад суду може бути одноособовим або колегіальним, що може залежати від категорії справи та її складності. Важливе значення має визначення складу суду, оскільки суддя не може розглядати справу, що стосується його родичів і близьких. Важливими є неприпустимість маніпулювання складом суду та здійснення стороннього впливу на суд іншими способами. З цією метою визначається можливість сторін у процесі заявити про відвід судді, який може бути упередженим при розгляді справи та прийнятті судового рішення. Можливість заявити відвід має важливе значення при формуванні суддівської колегії, до якої входять народні засідателі або присяжні.

Участь у здійсненні функцій правосуддя представниками народу – присяжними – дозволяє забезпечити його демократизм. Згідно зі чинним законодавством присяжні залучаються до здійснення правосуддя у порядку черговості. Присяжні складають окрему судову колегію з осіб, що не мають юридичну освіту. Вони беруть участь у розгляді кримінальних справ і вирішують лише питання факту, а не права, тому для ухвалення ними вердикту про винуватість або невинуватості особи у вчиненні злочину не потрібно особливих юридичних знань. Разом з тим світова практика свідчить, що суд присяжних рідко застосовується і лише по кримінальним справам, з яких підсудному загрожує суворе кримінальне покарання і на вимогу підсудного [2, с. 660-661].

Водночас і донині Конституція України зберігає пережиток радянської правової системи – інститут народних засідателів,

який не можна охарактеризувати ні як суд присяжних, ні як суд шеф фенів, оскільки вони входять у склад суду і мають таке ж саме право голосу як і професійний суддя. На практиці вплив професійного судді на народних засідателів стає вирішальним і по суті такий склад суду складно кваліфікувати як належний суд у сенсі статті 6 ЄКПЛ.

Згідно з прецедентним правом ЄСПЛ, метою формування «встановлений законом» у статті 6 ЄКПЛ є забезпечення того, щоб «судова організація в демократичному суспільстві не залежала від розсуду органів виконавчої влади, а регулювалося законом, що походить від парламенту». У країнах, де це передбачено законом, організація судової системи має бути залишена на розсуд судової влади, хоча це не означає, що суд не буде мати деяку свободу інтерпретувати відповідне національне законодавство [12, para. 134].

Важливою складовою інституціональної спроможності судової системи, зокрема, законного і належного суду, є діяльність так мирових судів. Мирові суди забезпечували вирішення дрібних цивільних спорів та незначних правопорушень непрофесійними суддями, склад яких формували органи місцевого самоврядування, які були запроваджені зокрема в губерніях на українських землях в складі Російської імперії під час судової реформи 1864 року [8]. Водночас, слід відзначити, що в українській правовій традиції аналогом цих інституцій були у свій час магістратські та волосні суди. Тому для Конституційної Асамблеї критично важливо сформулювати пропозиції щодо механізму функціонування мирових судів, оскільки вони сприяють розвантаженню судів загальної юрисдикції і забезпечують ширший доступ до судового захисту.

Згідно з принцип законності (частина перша статті 129 Конституції України) здійснення правосуддя спрямовано на беззастережне виконання та додержання законів усіма учасниками суспільних відносин, на забезпечення такої поведінки громадян і діяльності державних органів, що відповідають вимогам закону. У процесуальних кодексах чітко регламентовано провадження усіх допустимих з точки зору закону процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. При цьому учасники процесу повинні неухильно додержуватись вимог не лише процесуального, а й матеріального (кримінального, цивільного, адміністративного) законів. Вимоги неухильного додержання та виконання законів у провадженні, зокрема, досудового розслідування або в суді встановлюються нормами не лише для сторін у справі, а також їх захисників та представників, експертів, спеціалістів тощо.

Рівність учасників процесу перед законом і судом полягає в однаковому застосуванні положень, закріплених у законодавстві, стосовно всіх осіб. Принцип рівності означає недопущення дискримінації за будь-якою ознакою. Відхилення від загальних правил рівності у чинному законодавстві встановлюється рядом положень, якими передбачений особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності депутатів, суддів, прокурорських працівників і деяких інших посадових осіб. Цим встановлюються не привілеї для тих чи інших осіб, а створюються гарантії для успішного здійснення їх діяльності (депутатської, суддівської тощо), обмеження від штучного створення перешкод для виконання ними службових обов'язків. Однак такі гарантії їхнього статусу повинні бути виправдані, щоб не створювати надмірні переваги перед іншими особами, зокрема стосовно обставин затримання або освідчування тощо. У випадках притягнення вказаних осіб до відповідальності вони наділені звичайними процесуальними правами того чи іншого суб'єкта (обвинувачуваного, підсудного тощо). Принцип здійснення правосуддя на засадах рівності перед законом і судом діє у процесі здійснення правосуддя у всіх видах процесу.

Відповідно до прецедентного права ЄСПЛ для того щоб визначити, чи мав сумісний зі статтею 6 суд другого рівня «повну юрисдикцію» і чи забезпечив він «достатній перегляд», який виправив би, в першу чергу, недоліки, пов'язані з відсутністю незалежності, необхідно враховувати такі фактори, як предмет і суть оскаржуваного рішення, те, як це рішення було прийнято, і зміст спору, включаючи бажані та фактичні підстави для апеляції [15, para. 123]. Водночас ЄСПЛ акцентує увагу на якості такого перегляду, оскільки хоча оголошення рішення незаконним, як правило, не тягне жодних правових наслідків, нездатність вищестоящої інстанції формально скасувати оспорюване рішення, і відсутність правил, що стосуються подальшого ходу дисциплінарного провадження, породжує значну кількість невизначеностей щодо реальних правових наслідків таких судових постанов [15, para. 125].

Висновки. Законний суд є необхідною основою для розгляду справи компетентним судом, який на засадах верховенства права і за визначеною процедурою вирішує спори про право на основі закону. Право на розгляд справи означає право особи звернутися до суду та право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому, особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя.

Під терміном «належний суд» мається на увазі певний склад суду, який має відповідати вимогам верховенства права. Така вимога визначається з метою забезпечення розгляду справи неупередженим складом суду та регулювання інституту відводу судді, щодо якого виникають обґрунтовані сумніви щодо незалежності і безсторонності. Склад суду може бути одноособовим або колегіальним, що може залежати від категорії справи та її складності. Важливе значення має визначення складу суду, оскільки суддя не може розглядати справу, що стосується його родичів і близьких. Важливими є неприпустимість маніпулювання складом суду та здійснення стороннього впливу на суд іншими способами. З цією метою визначається можливість сторін у процесі заявити про відвід судді, який може бути упередженим при розгляді справи та прийнятті судового рішення. Можливість заявити відвід має важливе значення при формуванні суддівської колегії, до якої входять народні засідателі або присяжні.

Література:

1. Висновок Конституційного Суду України №2-в/2013 від 19.09.2013р. // Вісник Конституційного Суду України. – № 5. – С. 9.
2. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Отв. ред. Б.А. Страшун. – Т. 2. – С. 312 ; Сравнительное конституционное право. – С. 660–661.
3. Обрусна С.Ю. Мировий суд за російською реформою 1864 року та перспективи сьогодення / С.Ю. Обрусна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2010_1/Obrusna.pdf.
4. Проект Закону про внесення змін до Конституції України про посилення гарантій незалежності суддів № 2522а від 04.07.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47765.
5. Рішення від 18 квітня 2000 року № 5-рп у справі про віковий ценз // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1286. – С. 160.
6. Рішення від 9 липня 2002 року № 15-рп у справі про досудове врегулювання спорів // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 4. – С. 17.
7. Трегуб Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського Суду з прав людини / Трегуб Е.Л. // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363.
8. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / Станіслав Шевчук. – Вид. 3-тє. – К. : Реферат, 2010. – 832 с. – С. 266.
9. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции. Учеб. пособ. для вузов / К. Экштайн. – М. : NOTA BENE, 2004. – С. 313, 496.

10. Ashingdane v. The United Kingdom.
11. Fayed v. the United Kingdom.
12. Fruni v. Slovakia, 134.
13. Garcia Manibardo v. Spain, 36.
14. Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece.
15. Volkov v. Ukraine.
16. Byelov D., Kovach Ju., Lenger Ya., The Paradigm of Constitutionalism / D. Byelov, Ju. Kovach, Ya. Lenger // Ponatie a character prava. Zbornik prispjevov z medznarodneje vedeckej konferencie (27 februara 2014). – Bratislava, 2014 – P. 55–60.
17. Byelov D., Lenger Ya., Constitutionalism: New Aproaches / D. Byelov, Ya. Lenger // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» – Херсон : «Гельветика». – 2014 р. – С. 55–57.
18. 10. Byelov D., Yakimovich Ya., Ukrainian Constitutionalism: Historical Foundations / D. Byelov, Ya. Yakimovich // Науковий вісник УжНУ. – Серія «Право». – Випуск № 25. – Том 1. – 2014 р. – С. 123–126.
19. 11. Byelov D., Bysaga Yu., Lenger Ya., Constitutional Law Science / D. Byelov, Yu. Bysaga, Ya. Lenger // Науковий вісник УжНУ. – Серія «Право». – Випуск № 26. – Том 1. – 2014 р. – С. 123–126.

Лемак О. В. Право на установлений законом суд и верховенство конституции

Аннотация. Исходя из доктрины конституционализма, в статье раскрывается сущность содержания

права на установленный законом суд в структуре права на судебную защиту. Право на установленный законом суд раскрывается с точки зрения образования, реорганизации и ликвидации судов, надлежащей им компетенции, а также требования надлежащего судьи, который бы порождает конфликт интересов при осуществлении правосудия.

Ключевые слова: верховенство конституции, установленный законом суд, конституционализм, надлежащий суд, правосудие.

Lemak O. The right to a statutory court and the supremacy of the Constitution

Summary. Based on the doctrine of constitutionalism the article reveals the essence of the core of the right to trial within the structure of the right to judicial protection. The right to a statutory court disclosed in terms of the establishment, reorganization and liquidation of the courts of proper jurisdiction, and the requirements of proper judges who do not have a conflict of interest in the process of justice.

Key words: supremacy of the constitution, statutory court, constitutionalism, proper judge, justice.